

ББК:Т3(4УКР55)6

Михненко А. М.

ГОЛОД 1933 р. В ДОНЕЦЬКОМУ РЕГІОНІ

У багатьох офіційних документах того часу ми не знайдемо навіть і згадки про голод. Цього терміну намагалися уникати, замінюючи його такими визначеннями, як “продовольчі труднощі”, “прорив на господарському фронті”, бідування населення “від недороду” тощо. Коли вони готувалися, спрацьовував механізм замовчування правди про дійсний стан справ на селі. Проте і до недавнього часу голодомор в Україні в цілому та Донецькому регіоні зокрема обходили своєю увагою офіційні чинники. Лише з початком перебудови розпочалося вивчення цього питання. Довгий час 30-і роки на Україні зображалися як апофеоз заможного життя. Між тим насправді це були дні безмірної трагедії, якої ще не переживала українська земля. Під фанфари посилення класової боротьби та викорінення куркульства республіку охопив голод. За прямою вказівкою Сталіна та його оточення планомірно розкручувався маховик геноциду.[1]

Важливо зазначити, що дослідження з проблем голоду продовжуються і до наших днів. Свідченням цьому може бути міжнародна науково-теоретична конференція, проведена у Києві 28 листопада 1998 р. Доповідачі, серед яких були відомі дослідники С. Кульчицький, В. Верстюк, В.Марочко, Р.Піріг, В.Сергійчук, Ю.Шаповал, С.Білоконь, зазначали, що більшовицька влада намагалася шляхом реквізицій зерна на селі придушити повстання, що охоплювали більшість території України. А розкриття теми голодомору у пресі в 1987 р. справило велике враження на людей і стало важливим чинником гострої постановки питання про суверенітет України. Наукове зібрання голодознавців стало свідченням зростання інтересу наукової громадськості до проблеми дослідження голоду-геноциду 1933 рр. в Україні в цілому та Донецькому регіоні зокрема.[2]

Голод 1933 рр. був одним з найбільш трагічних наслідків насильницької колективізації в Донбасі. Як стверджує відомий український історик С.Кульчицький, колективізація в артільній формі була поступкою селянству з боку Й.Сталіна та його найближчого оточення. За поступку колгоспникам у розмірах присадибної ділянки він узяв реванш у колгоспів. Справа у тому, що держава задалегідь не визначала розміри колгоспних поставок. Коли хлібозаготівельний план ставав відомим, він охоплював майже весь урожай. Щоб колгоспники не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили.[3] Проте голодомор 1933 рр. був тільки опосередковано пов'язаний з колективізацією та колгоспами. Його витоки у продрозверстці, яка однаковою мірою торкнулася як колгоспників, так одноосібників.[4]

Щоб зрозуміти що відбувалося в Україні взагалі, та Донбасі зокрема у 1933 рр., потрібно звернутися до першопричин цього явища. Багато селян ледве животіли вже з 1929 р., в умовах надзвичайних заходів по вилученню хліба, розпродажу майна, непосильних податків. Дійсно колективізація у 1929 р. проводилася вже із застосуванням горезвісної 127-ї статті Кримінального кодексу УСРР (за приховування та перепродаж надлишків хліба), розподіл землі між селянами відбувався за соціально-класовою ознакою.[5] Цього ж року було введено карткову систему розподілу продовольства для міського населення. Взимку 1931-1932 років у багатьох сільських районах продовольчі труднощі переросли у голодування. А у зимові місяці 1932-1933 рр. голодування поступово перейшло у голод, який до весни набув катастрофічних розмірів[6]

Джерела існування людей, як в колгоспах, так і на власних подвір'ях, зужувалися, що вело до подальших позбавлень селянських сімей. Люди їли макуху, буряк, лушпиння, вживали в їжу різні сурогати, м'ясо померлих тварин. Мабуть, абсолютно праві С.Кульчицький і Є.Шаталіна, які стверджують: «з певною підставою можна сказати, що справжній голод почався набагато раніше, ніж вважалося досі... і, на жаль, трагедія йшла по наростаючій».[7]

Ситуація загострювалася і тим, що коли селяни пересвідчилися, що план хлібозаготівлі 1931 року безрозмірний і для розподілу по трудоднях майже нічого не залишається, вони вимушені були, щоб вижити, вдаватися до відвертого саботажу «першої заповіді» — виконати план хлібозаготівлі. Майже у всіх колгоспах стали приховувати від обліку дійсні розміри врожаю або залишати зерно в соломі, щоб перемолотити його ще раз.

Проте, не рахуючись з катастрофічним падінням життєвого рівня селян і загрозою масового голоду, керівництво республіки і країни вимагало безумовного виконання завдань хлібозаготівлі. Але в цих умовах хлібозаготівля в колгоспах проходила все важче. Заготівля з урожаю 1931 р. продовжувалася до весни 1932 року. Заготівники у ході цієї кампанії відібрали у селян абсолютно все, в 44 районах України почався поголовний голод з чисельними смертними випадками. Напередодні весняної посівної не тільки сіяти було нічим, але і нікому — виснажені від голоду селяни не в змозі були працювати в полі. Як повідомляв спецкор О.О.Божко у травні 1932 р. про становище в селі Черкаському Донецької області: «з посівного фонду немає нічого, навіть кукурудзи і гороху. Колгоспники на роботу не вийдуть, ослабіли від голоду, а здорові роз'їхалися за хлібом.»[8]

Звичайно, керівники республіки інформували Й.Сталіна про становище в Україні. Однак, це були неповні, суперечливі, неправдоподібні відомості. Зокрема, 26 квітня 1932 р. З.Косіор повідомляв йому: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, що голодують, однак це тільки результат місцевого головогупства, перегинів, особливо, щодо колгоспів. Всілякі розмови про «голод» в Україні треба категорично відкинути».[9] У цьому обережному листі всього потроху — і правда, і перестрашування (голод є і начебто його немає — «треба відкинути»), і половинчатість позиції. Разом з тим на адресу Сталіна, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У тільки за січень — квітень 1932 р. надійшло 115 листів з описом страхітливих картин голоду в селах України.[10]

Становище ставало настільки серйозним, що у травні-червні 1932 р. Раднарком України надав фінансову (понад 2 млн. крб.) і продовольчу допомогу колгоспам 44 районів УРСР, що знаходилися у найважчому стані. Хоч до літа 1932 р. лещата голоду дещо розціпилися, достигла продукція садів і городів, люди отримали перший аванс хліба на трудодні, але пішов новий врожай, з новою хлібозаготівлею.[11] Проте, як це було завжди, допомога не надавалася безкоштовно. 15 липня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У видало спеціальну постанову про повернення державі з урожаю 1932 р. продовольчої та насінєвої позики колгоспам. Донецька область повинна була повернути 8,5 тис. тонн збіжжя.[12]

Навчені гірким досвідом, боячись знов залишитися без хліба, селяни пустилися на «маленькі хитрощі», виробивши свою тактику самозабезпечення зерном — не домолочували снопи, ховали і виносили зерно у кишенях, чоботях, за пазухою, таємно зрізали колоски, не поспішали косити, скиргувати, обмолочувати хліб і т. п. Зокрема, на полях колгоспів Троїцького, Сватовського, Білолуцького, Старобельського та інших районів Донецької області в липні 1932 р. перестоялий хліб обсипався на пні (можна було підібрати зерно), на 1 кв. метрі залишалось 30—50 колосків (їх можна було зібрати), не працювали або не вистачало зерноуловлювачів (можна перев'язати полову) і т. п. Все це вільно або мимовільно було спрямовано на те, щоб, образно кажучи, підібрати те, що «погано лежить», і хоч би мінімально запастися зерном. Інстинкт самозбереження, що загострився, вимушено штовхав людей в тих умовах на вчинки і дії, які вони за інших обставин не здійснили б. Хіба господар тягнув би хліб у самого себе?[13]

Все це не залишалось непоміченим, і вище керівництво відреагувало негайно. ЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. ухвалив постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності».[14] Селяни його охрестили коротше — «закон про п'ять колосків». Це був надзвичайно репресивний акт із застосуванням вищої міри покарання — розстрілу, або при «пом'якшувальних провину обставинах» до 10 років позбавлення свободи з конфіскацією майна, без права амністії. Цей документ був написаний Й.Сталіним. За найменший факт привласнення хліба, збору колосків або зерен застосовувалися драконівські заходи. Селяни боролися за виживання, а влада — за витискання з них останнього шматка хліба. Тільки у грудні 1932 р. було репресовано понад 8,4 тис., у січні 1933 р. — більше 8,1 тис. осіб.[15]

Беспосередньо в Донбасі від часу її прийняття до 1 квітня 1933 р., за цією постановою було засуджено 9 286 осіб. Одноосібники (середняки та бідняки) серед них складала 37,3%, робітники — 22,4%, колгоспники — 17,6%, куркулі і нетрудові елементи — 16,8% і службовці — 5,9%. Більшість з них були покарані за крадіжки в колгоспах: у 1932 р. — 61%, а на початку 1933 р. — 55%. Щодо більшості засуджених застосовувались «тверді заходи соціального захисту». Приблизно кожного тридцятого з них було засуджено до розстрілу, кожного восьмого — до позбавлення волі на 10 років, кожного п'ятого — до ув'язнення на строк від 5 до 10 років. Прокуратура опротестувала 363 вироки, з них 259 — за м'якість.[16] Більш суворому покаранню піддавались куркулі і службовці (розстріляно відповідно 11,6% і 5,2%).[17]

Однак, декому у керівних колах цього здавалося мало. Зокрема, нарком юстиції і генеральний прокурор республіки В.Поляков повідомляв: «Враховуючи те, що тверді завдання виконуються по Донецькій області незадовільно, треба вважати, що кількість застосованих репресій по боротьбі з нещасною хліба по Донецькій області є недостатньою».[18] Між тим, тільки по Одеській, Дніпропетровській, Харківській і Донецькій областях не обмолочено було зернових на площі 725 тис. га, в тому числі по Донецькій — 150 тис. га.[19] Звідки ж було взятися хлібу? На 20 жовтня 1932 р. Україна виконала лише 39% річного плану хлібозаготівлі.[20] У кризовому становищі виявилися і інші регіони країни. Багато місцевих керівників розгубилися, часто не володіли ситуацією.

Вихід, як це вже було не раз, знайшов Сталін. Він надіслав у основні хліборобні райони партійно-урядові надзвичайні комісії з необмеженими повноваженнями — будь-якою ціною взяти хліб. На Північний Кавказ відправили комісію Кагановича, у Поволжя – Постишева, Україну – Молотова. Характер діяльності комісії Молотова протягом листопада 1932 р.- січня 1933 р. швидко позначився на всій заготівельній кампанії. Вилучався не тільки хліб, але й продовольство. Це були так звані «натуральні штрафи», що не мали нічого спільного з хлібозаготівками. Це був грабунок, що прирікав селян на вимирання.[21] За три місяці “роботи” комісії з листопада 1932 р. до січня 1933 р. по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) було заготовлено 89,5 млн. пудів хліба. У наступні три місяці заготівлю було припинено і в республіку повернули у формі насіневої позики 34,3 млн. пудів хліба. Таким чином, фактично було заготовлено 55,2 млн. пудів хліба тобто по два з лишком пуда на кожного з 25 млн. сільських жителів України. Проте, як підкреслює відомий дослідник С.Кульчицький, припинення заготівель не запобігло б виникненню голоду. Іншими словами, причини голоду не слід шукати у діяльності надзвичайних комісій. В основі голоду одна причина: деградація сільського господарства, викликана накладеною на колгоспи продрозверсткою. Він став результатом неграмотної економічної політики, що привела до руйнування колгоспного виробництва, став наслідком авантюристичної споби Й.Сталіна виконати п'ятирічку за три роки методами військового штурму.[22]

1933 р. не випадково називають «голодомором». Це був пік трагедії. Ось дані з офіційної довідки ДПУ УРСР від 12 березня 1933 р. У лютому—березні 1933 р. на Україні голодом було охоплено 738 населених пунктів в 139 районах, де голодувало понад 11 тис. сімей, померло від голоду майже 2,5 тис. осіб, захворіло від недоїдання 17,3 тис. У Донецькій області голодувало населення 29 районів, 83 населених пунктів, 573 сім'ї, хворих від виснаження було 409, померло 263 людини. У довідці Донецького обласного ДПУ від 9 березня 1933 р. обкому КП(б)У за період з 27 лютого до 9 березня 1933 р. (усього за 10 днів) в 21 районі області зареєстровано 1008 голодуючих сімей. За період з 1 лютого до 9 березня від голоду по 12 районах померло 267 чоловік, з них 76 – діти. Деякі дані по районах області наведено у наступній таблиці [23].

У найбільш важкому становищу знаходилися Верхнетеплянський, Новопсковський і Старобельський райони. У Новопсковському районі у 18 сільрадах з 34 відмічені факти голодування, опухання і смертності в селах

Шапарське, Лізіно, Целуйково, Булавіновка, Заводянка, Белокуракіно, Макартятіно, Пісаревка, Курячевка та інш. Льодянячі душі випадки зафіксовані у багатьох з них. Траплялися факти вживання у їжу людського м'яса. Так, у місті Алчевську було викрито корпорацію, що заготовляла людське, переважно дитяче м'ясо, і доставляла його до ресторанів великих міст. У цьому місті злочинці збували свій крам у готовому вигляді.[24]

**Кількість голодуючих та померлих у деяких районах
Донецької області на 9 березня 1933 р.**

№ п/п	Район	К-сть голодуючих	В них членів сімей	Загальна Кількість Померлих	З них Дітей
1.	Новопокровський	190	570	111	38
2.	Старобільський	53	140	45	7
3.	Маріупольський	26	125	1	-
4.	Новоайдарський	12	62	8	3
5.	Біловодський	12	58	32	10
6.	Троїцький	10	39	8	7
7.	Меловський	6	17	13	9
8.	Старокаранський	-	-	2	-
9.	Волноваський	-	-	18	-
10.	Рубежанський	5	22	26	2

У ті голодні роки, підкреслює донецький історик М.Троян, який досліджував цю проблему, в селах Донбасу подібні факти були досить поширені. Він наводить багато прикладів, часто жахливих. Наприклад, у селі Астахово Ровенецького району за птахівник колгоспу «Перше Травня» привезли дохлого коня. За свідченням бригадира, «частина того коня пішла на годівлю курей, а задня частина залишилась. Приблизно 5 лютого... прийшов Гончаров Андрій Іванович – бригадир з будівництва і попросив, щоб я дав йому конини. Я не відмовив і дозволив йому взяти, причому Гончаров заявив мені, що він не гидує, тим більш, що сім'я сидить голодна. Потім прийшла Хорунжина Феодосія, котра має трьох дітей, і попросила конини для їжі. Я також дозволив їй взяти. Окрім того, сторожі пташника Земляков Василь Степанович і Грибов Сергій Онупрійович заявили мені, що вони брали конину з привезеного коня, варили і їли... Я нікому не говорив, що колгоспники брали дохлу конину для їжі». Становище ускладнювалось тим, що сотні коней гинули від сапу, а твариномогильник, куди збігались собаки, знаходився саме в селі Астахово. І, за визнанням голови Ровенецької КК РСІ Кузьміна, склалися умови для «поширення... сапу не тільки на худобу, але і на людей, оскільки собаки крутяться серед людей, з ними бавляться діти, а в с. Крепінці... собаку вживали у їжу». Справді, в цьому селі «член колгоспу бідняк Макаренко Григорій, маючи сім'ю з шести осіб при двох працездатних, голодував три дні, і члени сім'ї почали пухнути від голоду. Тов. Макаренко зарізав свою собаку і з'їв її м'ясо. 9 лютого у тому ж селі член колгоспу бідняк Скребцов Федір, маючи сім'ю з одинадцяти осіб, при трьох працездатних, голодував чотири дні... зарізав свою кішку і з'їв її м'ясо». І

в Біловодському районі було відмічено «багато випадків поїдання дохлих коней і один випадок поїдання собак».[25]

У Лбянській сільраді Новопсковського району селяни підтримували себе «головним чином великими кукурузними качанами», з яких пекли коржики. В інших сільрадах цього району (Новорозсош, Булавинівка, Заводянка, Піски, Риб'янцеве) основними продуктами харчування були «кормовий буряк, картопля, кукурудзяні качани, різні зернові відходи, але далеко не в достатній кількості». В селаш Ровенецького району, починаючи з січня 1933 року, колгоспники замість муки отримували магару, з якої варили суп, кашу, випікали хліб. «Випечений з магари і інших відходів хліб, — говорилося в одному із документів, — має чорний колір, на смак гіркий; лікарі заявляють, що від такого хліба багато колгоспників страждають захворюваннями шлунку».[26]

В селі Шапарському у березні 1933 року з 212 колгоспних та 18 одноосібних господарств 190, тобто 82,6% абсолютно не мали продовольства... 500 чоловік лежали у лікарні хворі від голоду, а 74 особи померли за січень і двадцять днів лютого. Смертність в окремі дні досягала 8-10 чоловік. Понад половину померлих складали діти віком до десяти років. Доведені до відчаю голодуючі люди, підкреслює М.Троян, йшли на найтяжчі злочини. "Колгоспниця Хрипун Домна разом із своєю 16-літньою донькою 19.02.1933 р. зарізали одинадцятирічну дівчинку для вживання в їжу".[27]

Таким чином, навіть сухий виклад фактів, на підставі документів, дозволив донецькому історику красномовно показати трагічне становище селян Донбасу. Беручи до уваги викладене, підкреслює М.Троян, кошунством позвучало твердження Й.Сталіна, який і словом не обмовився про голод, і в січні 1933 р. заявив, що колективізація "знищила бідняцтво на селі. Вона підняла бідноту та нижчі прошарки середняків у колгоспах на становище людей забезпечених, знищивши тим самим процес розорення та зубожіння селянства... Тепер селянин - забезпечений господар, член колгоспу, має у своєму розпорядженні трактори, сільгоспмашини, насінні фонди, запасні фонди і т.д. і т.п.".[28]

Документи свідчать про те, що голодували й гинули не тільки одноосібники, а й колгоспники. Так, в селі Целуйково Новопсковського району за січень і лютий 1933 року з 29 померлих від голоду 11 були одноосібниками. В січні 1933 року тут помер від голоду колгоспник Тимофій Лобач. Через три дні сконала і його дев'ятнадцятирічна донька. Інші шість членів цього сімейства лежали хворі від голоду. Ситуація вимальовується ще більш трагічною з урахуванням того, що Тимофій Лобач «працював у колгоспі добре, сім'я мала 737 трудоднів». Не менш трагічно завершилось життя колгоспника Сухоставського, який помер від голоду у віці 21 року. Мабуть, була вирішена й доля його дружини і двох дітей, які лежали безсилі від голоду. Подібних трагедій було безліч.[29]

Не можна сказати, що голодуючим не намагалися надавати допомогу. У січні 1933 р. чотирьом областям був знижений план хлібозаготівель, у тому числі Донецькій на 2 млн. пудів.[30] У лютому 1933 р. на Україну приїхав П.П.Постишев, побачив страхітливую картину голоду і включився в роботу по порятунку людей,

насамперед дітей. До березня вдалося створити харчувальні пункти для 60 тис. дітей.[31]

У Донецькій області у квітні 1933 р. відкрили сезонні ясла на 302 тис. малюків, в сільських стаціонарах 20% ліжок відвели на лікування виснажених від голоду, з обласних ресурсів виділили 10,4 тис. пайків для ясель і 10 тис. на гарячі сніданки школярів. У дитячих установах України знаходилося майже 23,4 тис. дітей, в тому числі з Донецької області понад 2, 5 тис. Для їх забезпечення на травень — липень 1933 р. було асигновано 4,1 млн. крб., зокрема для Донецької обл. виділили 150 тис. крб.[32]

Багатьом голодуючим районам надавалася фінансова, продовольча, медична допомога, але вона була недостатньою, а нерідко і запізнилою. Все це було краплею милосердя в морі горя і страждань людей, голодомор пройшовся безпощадним катком територією України. Після нього залишалися напівпорожнілі, а часто і цілком вимерлі села. За неповним даними людські втрати на Україні від голоду 1932—1933 років вельми значні від 5,5 до 7,5 млн. осіб.[33] Історики ще не готові назвати точної кількості жертв голодомору серед національних меншин в Україні, але, як зазначає В.Марочко, факт їх масової смертності очевидний. Від голоду масово гинули російські селяни. Аналогічна картина спостерігалася і по всій Україні. Жертвами голоду були також і селяни-євреї. У 1930 р. вони становили 8,7% єврейського населення України — 145 тис. чол. Внаслідок суцільної колективізації та політики розкуркулення, олоду й масової депортації зникли з України і німецькі колоністи. Голод в Україні був трагедією для національних меншин, які мешкали тоді в республіці. Це беззаперечний історичний факт. Тоталітарна система не прагнула створити умов для всебічного розвитку однієї нації. Вона була насамперед інституцією соціально-політичного змісту, а не мононаціональною.[34]

Кризові явища в розвитку села загострили проблему продовольчого забезпечення робітників та службовців Донбасу. Різко зросли ціни на колгоспних базарах, частим явищем були перебої в постачанні продовольства тощо. В умовах нормованого постачання важливу роль грала система громадського харчування. Найбільшого розвитку вона, досягла наприкінці 1934 року, коли в їдальнях Донбасу харчувались близько одного мільйона робітників і членів їх сімей. Але в організації громадського харчування було безліч недоліків. Так, навесні 1933 року при обстеженні шахт №5/6 і 7/8 було встановлено, що в їдальні через відсутність достатньої кількості обідів, безладдя і великі черги «частина робітників залишилися без їжі перед спуском в шахту». З'ясувалось також, що «їх сім'ї їдять 1—2 рази в день... переважно скромне — крупа і вода... є випадки захворювання дітей від недоїдання». Цікаві у цьому зв'язку є спогади М.Конончук, уроженки села Залізне (сьогодні селище новгородське поблизу Дзержинська): «Коли мені було 12 років, мій батько добровільно віддав усе, що мав у колгосп, а сам пішов на шахту імені Артема, тому що потрібно було кормити нас... На шахті давали 500 грамів хліба батькові і нам на дев'ять душ по 200 грамів. Мама порівну ділила між нами хліб і говорила: "Хоч зараз з'їжте, хоч поділіться". Я з'їдала одразу і сиділа тихенько до наступного дня. Старший брат Василь збирав картопляні очистки... Які вони були смачні! Потім... я закінчила педшколу. Поїхала до Львова. Хтось дав мені газету за

1933 рік, де писалося, що в Радянському Союзі голод, люди людей їдять...” Кнібалізм був звичним явищем.[35]

Занепад сільськогосподарського виробництва якоюсь мірою компенсувався розвитком робітничого городництва. Донецьким робітникам було виділено землю строком на 7 років без обкладання їх грошовим або натуральним податком. Число робітників, які мали індивідуальні городи, зросло в Донбасі з 262 тисяч в 1933 році до 700 тисяч наприкінці 1936 року. Уже в 1934 році за рахунок індивідуального господарства робітники Донецької області задовольняли свої потреби в овочах на 90% і в картоплі — на 72%. Окрім того, в 1937 році 445 тисяч сімей вирощували в домашньому господарстві худобу і птицю.

Але треба визнати, що подібний шлях вирішення продовольчої проблеми мав вимушений характер, як і допомога селу, знекровленому голодом 1933 року. Загальну чисельність померлих від голоду в Донбасі ще не встановлено. Та цілком очевидно, що найбільше постраждали від голоду суто сільськогосподарські райони. Голод був безпосереднім наслідком примусової колективізації та сумнівної політики хлібозаготівель. Такою була ціна «великого перелому».

За офіційною версією, як зазначають дослідники Л.Польовий та Б.Чирко, на Україні був не голод, а “симуляція голоду”, або ж інспіровані куркульством “голодні настрої”... Насправді на Україні був справжній голодомор, що загнав у могили мільйони громадян республіки. Матеріали архівів, опубліковані документи, спогади очевидців малюють жахливі картини прояву голоду: нелюдські страждання людей, спустошені українські, російські, німецькі польські, єврейські села, канібалізм... В той же час з трибуни партійних форумів з одержимістю божевільних продовжували стверджувати, що голоду “немає” і бути “не може”. ...У розпалі голод. А з трибуни червеневого (1933 року) пленуму ЦК КП(б)У лунало: “Інтереси кожного колгоспника оберігаються та захищаються політикою нашої пролетарської держави. Колгоспне будівництво під керівництвом пртії гарантує найкращі умови ведення соціалістичного госпозарства і найкраще забезпечення інтересів самих голгоспників, гарантує здійснення гасла тов. Сталіна про перетворення кожного колгоспника в заможного”. [36] Минулого не змінити, але знати про нього – наш моральний обов’язок.

Голод в Україні 1932-1933рр. – не історична минувшина, а одна з маловивчених проблем нашої історії. Її вивчення активізувалося у зв’язку з 60-ю річницею голодомору в Україні та указом Президента України “Про заходи у зв’язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні” [37] та продовжується і донаших днів.

Список літератури

1. Комсомолец Донбасса. – 1991. – 13 декабря.
2. Веселова О.М. Міжнародна науково-теоретична конференція “Голод-геноцид в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків” // Укр. іст. журн. – №1. – 2000. – С.151-152.
3. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С.171.
4. Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. – К., 1991. – С.218.
5. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Джерела про колективізацію і голод на Україні // Архіви України. – №6. – 1990. – С.40.

6. Правда України.– 1988. – 16 октября.
7. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг.// Новые страницы в истории Донбасса: Ст. кн. 2. – Донецк, 1992. – С.44-45.
8. ЦДАГО, Ф. 1, оп. 7, спр. 147, арк. 17.
9. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.148.
10. Там же. – С. 151.
11. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.45.
12. Задніпровський О. Голод в історії України: короткий нарис (X-XX ст.). – Донецьк, 1999. – С.36.
13. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.45-46.
14. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935 гг. – М., 1957. – С.423-424.
15. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.46.
16. 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С.220.
17. Троян М. Голод // Донбас. – 1989. – №3. – С.84.
18. Голод 1932-1933 років на Україні... – С.50.
19. Там же. – С. 282.
20. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 8, спр. 281, арк. 91.
21. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.47.
22. С.Кульчицкий Трагедия, которая могла не случиться. Правда Украины.– 1988. – 16 октября.
23. Дані наводяться за матеріалами: Голод 1932-1933 років на Україні... – С.429-430, 418-420; ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 19-21.
24. Соловей Д. Голгота України. Ч.1. – Дрогобич, 1993. – С.192.
25. Троян М. Голод // Донбас. – 1989. – №3. – С. 80-81.
26. Там же. – С. 81.
27. Там же. – С. 80-81.
28. Сталін Й.В. Твори. – Т. 13. – С.402.
29. Троян М. Голод... – С. 81.
30. Голод 1932-1933 років на Україні... – С.332.
31. Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 188.
32. Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932-1933 гг... – С.48.
33. Голод 1932-1933 років на Україні... – С.77-78, 80-82.
34. Марочко В.І. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр.// Укр. іст. журн.– 1993.- №10.– С.50-51.
35. Борисенко В. Голод именем партии.// Жизнь. – 1999. – 5 ноября.
36. Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації.// Укр. іст. журн. – 1993. – №4-6. – С.68-69.
37. Див. докладніше: Указ Президента України "Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні"// Голос України. – 1993. – 26 лютого

Поступило в редакцію 17 августа 2001 г.